

te krijgen dat het oude streven naar neutraliteit in de nieuwe omstandigheden volslagen achterhaald was.

Al met al heeft Schuursma een handzaam, vlot geschreven en dus nuttig overzicht van de neutraliteitspolitiek geproduceerd. Het boek steunt vrijwel geheel op het inmiddels omvangrijke corpus aan literatuur over het vooroorlogse Nederland. Er worden dus weinig nieuwe inzichten geboden, maar die pretentie heeft Schuursma ook niet. Voornaamste minpunt van het boek is dat een vergelijking met het buitenlands beleid van landen als België, Zweden, Denemarken en Zwitserland op zijn plaats zou zijn geweest. Voor het overige valt te hopen dat Schuursma's overzichtswerk door middel van bijvoorbeeld een Engelse vertaling ook zijn weg naar een buitenlands academisch publiek zal vinden.

Remco van Diepen

L. van de Haterd, *Om hart en vurigheid. Over schrijvers en kunstenaars van tijdschrift en uitgeverij De Gemeenschap 1925-1941* (Haarlem: In de Knipscheer, 2004, 352 blz., € 29,50, ISBN 90 6265 566 1).

De Gemeenschap blijft boeien. Na enkele monografieën, reeksen artikelen, gedeelten in overzichtswerken en ongepubliceerde teksten (werkstukken; scripties) heeft Lex van de Haterd aanleiding gevonden de initiatieven van de betreffende katholieke en andere jongeren opnieuw onder de loep te nemen. De schrijver, neerlandicus van opleiding, is dilettant in de eigenlijke, positieve betekenis van het woord: ongegeneerd liefhebber, volijverig speurder, enthousiasmerend schrijver — en hier en daar een tikkeltje te kritisch tegenover de *professionals*. Waar hij vooral van houdt wordt uit de opbouw van zijn boek al snel duidelijk. Het zijn de kunsthistorische aspecten aan dit blad van zijn voorkeur die hem al jarenlang hebben geboeid en beziggehouden en die, zo leest men in het Voorwoord, al tot een hele stapel artikelen in *Boekenpost*, tijdschrift voor boeken en prenten, hebben geleid. Het betreft eenentwintig portretten van medewerkers die, in een dikke tweehonderd pagina's neergeschreven, de hoofdmoot van dit boek vormen. Slechts zes ervan gaan over literatoren (en dan nog de bekende reeks: Van Duinkerken, Engelman, Coolen, Marsman, Helman en Kuyle), de rest over vijftien architecten en beeldend kunstenaars. Uitgebreid en gedetailleerd wordt er ingegaan op hun illustraties, omslagen, vignetten, typografie en boekverzorging. Een veel kleiner eerste deel, ongeveer vijftig pagina's lang, is gewijd aan een meer algemeen beeld van het tijdschrift en de uitgeverij die ermee verbonden was. Alleen al dit laatste verdient aparte vermelding. De schrijver heeft niet minder dan 143 uitgaven van uitgeverij De Gemeenschap geïdentificeerd en de titels als fondslijst achterin zijn boek opgenomen. Nooit heeft iemand ook maar een notie gehad van de omvang van die Gemeenschapsactiviteiten.

Het eerste algemene gedeelte bevat, eerlijk gezegd, niet veel nieuws, of het zou de uiteenzetting in de vierde paragraaf moeten zijn. Daarin geeft Van de Haterd een soort receptiegeschiedenis van het tijdschrift, maar dan beperkt tot literatuur- en kunsthistorische handboeken en overzichten. Ruiter en Smulders die enkele jaren geleden

opzien baarden met een boek over *Literatuur en moderniteit in Nederland* kunnen tevreden zijn, want volgens de schrijver (59) wordt pas sindsdien en onder hun invloed het 'brede', 'open', 'vernieuwende' en 'moderne' karakter van *De Gemeenschap* goed ingezien – de termen zijn van Van de Haterd. Dat de kunsthistorische werken er in zijn beoordeling beter af komen dan de literair-historische is natuurlijk geen wonder, want de belangstelling van de kunsthistorici en van de schrijver van dit boek zijn immers op hetzelfde gericht.

Het boek moet het hebben van de portrettenreeks. Van de zes literair-historische is dat over Albert Kuyle het langst maar ook het meest opvallend. (87-101) Van de Haterd doet een moedige poging de literaire betekenis van Kuyles werk en zijn inzet voor tijdschriftredactie en uitgeverij aan de orde te stellen. In weerwil en volstrekt onafhankelijk van diens grove antisemitisme, fascisme en volkse agitatie acht hij die betekenis en inzet boven iedere twijfel verheven. De reeks over de beeldend kunstenaars vormt het *pièce de résistance* van het boek. Natuurlijk is er de laatste tien, twintig jaar veel over twintigste-eeuwse kunst en kunstenaars gepubliceerd en zijn er heel wat exposities en catalogi aan hun werk gewijd. Van de Haterds verdienste is het echter het gezelschap in zijn verhouding tot *De Gemeenschap* uitvoerig en met veel details te hebben geschetst. Hij betreft daarbij niet alleen grafisch werk en tekeningen in de beschouwing, maar ook fotografie, typografie en boekverzorging, dit alles inclusief de boeken van de uitgeverij. Alles bijeen een indrukwekkend blijk van kennis van zaken, toeleg en een prima stijl van schrijven.

Veel minder acceptabel zijn sommige meer algemene uitspraken die de schrijver doet. Zo staat aan het einde van de allereerste paragraaf van het eerste deel heel assertief te lezen: 'Eind jaren twintig was de Nederlandse samenleving volledig verzuild.' (17) En daarop volgt – zou ik zeggen – een heel boek ten bewijze van het tegendeel. Of in de conclusie: daar maakt de schrijver een heel principiële onderscheid tussen de herstelbeweging van Lutkie, Bruning en Kuyle ener- en een democratische beweging onder leiding van Van Duinkerken, Engelman en anderen anderzijds. Maar de 'reconstructie' uit de ondertitel van *De Gemeenschap* doelde toch op hetzelfde als het 'herstel' van Lutkie en anderen? Ook de pregnante formuleringen over het karakter van het blad lijken me te gewaagd. Van de Haterd wil natuurlijk graag waar hebben dat *De Gemeenschap* minder katholiek en minder literair was dan meestal wordt voorgesteld. Zeker kan het materiaal zoals hij dat bijeen heeft gezet tot aanvullende en corrigerende gezichtspunten leiden. Maar 'katholiek' is nog niet hetzelfde als 'verzuild', en het kunsthistorische belang van omslagen, illustraties enzovoort vermag althans ondergetekende niet af te brengen van het beeld van *De Gemeenschap* als niettemin in eerste instantie een literair maandblad.

Het boek is door uitgeverij In de Knipscheer prachtig uitgegeven, en voorzien van talrijke foto's en illustraties, en een katern met omslagen van *De Gemeenschap* in kleur.

P. Luykx

W. Vanstiphout, *Maak een stad. Rotterdam en de architectuur van J. H. van den Broek* (Dissertatie Groningen 2005; Rotterdam: Uitgeverij 010, 2005, 560 blz., € 39,50, ISBN 90 6450 388 5).

Is het een voordeel als je werkt aan de stad waar je over schrijft? *Crimson architectural historians* is een bedrijf in Rotterdam dat niet alleen aan geschiedbeoefening doet, maar ook stedenbouwkundig werk verricht. Wouter Vanstiphout werkt met zijn compagnon Crimson bij dat bedrijf; daarnaast is hij hoogleraar in Berlijn, en hij promoveerde onlangs op *Maak een stad. Rotterdam en de architectuur van J. H. van den Broek*. Vanstiphout vindt dat 'positieve betrokkenheid bij de hedendaagse praktijk' van de stedenbouw van Rotterdam een voordeel is als je een boek over die stad schrijft. Of hij ons, zijn lezers, daarvan overtuigt? We zullen zien.

Vanstiphouts hoofdonderwerp is de architect J. H. van den Broek die geassocieerd was met zowel Brinkman als met Bakema, met welke compagnons hij zijn stempel heeft gedrukt op de wederopbouw van Rotterdam. Van den Broek is het hoofdonderwerp, schreef ik expres, omdat het boek over veel meer gaat. Het opent met een methodologische verantwoording, die een tikje lang is en uitkomt op een tweeledig credo: stedenbouw is niet te sturen, maar is iets 'dat mensen samen ondernemen.' En: 'er zijn een aantal thema's in het werk van Van den Broek waarin ik *geloof*, die ik *gebruik*, zowel in het schrijven van dit boek als in het andere werk met Crimson.' Voor ons is vooral het eerste van belang: stedenbouw is niet, of niet altijd, te sturen. Vanuit die wetenschap, opgeteld bij ervaring, kritiseert Vanstiphout architectuur-historische en stedenbouwkundig-historische beschrijvingen als een etikettering achteraf: modern, post-modern, classicistisch, renaissancistisch of wat u maar wilt zijn benamingen die het verleden zo overzichtelijk structureren dat het soms te mooi is om waar te zijn. In werkelijkheid, en zeker in Rotterdam, is de stedenbouw vaak een rommelig gedoe, waarin in feite de ene *ad hoc*-beslissing aan de andere wordt gekoppeld, gestuurd door de politieke waan van de dag, nieuwe technologieën, financiële overwegingen die opeens opdoemen, en andere wendingen van het lot.

Vanuit die kijk op stedenbouw beschrijft Vanstiphout de vele plotsklapse ontwikkelingen van de negentiende-eeuwse havenstad Rotterdam, inclusief de onhandige spoorverbinding die er door heen was gelegd, als een stedenbouwkundige en bestuurlijke improvisatie. Dat is mooi geobserveerd: de snelle ontwikkeling van de stoomvaart en de stoomwerktuigen in de havens, gekoppeld aan de opeens zo grootschalige Rijnvaart, stelde in de negentiende eeuw heel nieuwe eisen aan de stad en haar bestuur. Die bestuurder moest daar alert op reageren, want Antwerpen en Hamburg liggen altijd op de loer, en dus ging de stedenbouw veel vaker over tempo, technologie, geld en haalbaarheid dan over principes, laat staan esthetica. Vanstiphout laat mooi zien hoe die improvisaties tot stand kwamen, en hij toont zich hier een goede leerling van zijn promotor Ed. Taverne, wiens dissertatie *In 't land van belofte* over ideaal en werkelijkheid in de stadsuitleg in de Republiek 1580-1680 nog altijd een *eye-opener* is. Tot zover niets dan lof.

Wat minder aansprekend is Vanstiphout over de wederopbouw zoals die in de oorlog begint. Het is opvallend hoe boos Vanstiphout — van huis uit een Belg — hier is over het radicale slopen na het bombardement van mei 1940, waarbij ook fundamenten, rioleringen